

İbni Butlan'ın *Takvim Es-Sihha* Adlı eseri ve Resimlenmiş Latince Çevirileri Üzerine

Zeki TEZ*

Kitabın Önsözü

İbni Butlan'ın *Takvim es-Sihha* (Sağlığın Düzenlenmesi) adlı eserine yazdığı önsöz şöyledir:

“Tıp sorunlarıyla ilgili bu sağlık elkitabında, yiyecek ve içeceklerin ve giysilerin getirdiği yararlar, onların getirebilecekleri zararlar ve bu zararların nasıl önlenebileceği gibi konular, eski bilgelerin önerileri doğrultusunda ele alınarak altı önemli konu altında sıralanmıştır.

Sağlık elkitabı, sağlığıyla ilgili günlük bakım bağlamında her insan için gerekli olan altı nesnenin doğru kullanımı ve etkileri üzerine bilgiler içermektedir. Bunlardan birincisi, kalbe etki eden havanın tedavisidir. İkincisi, yiyecek ve içeceklerin doğru kullanımudur. Üçüncüsü, hareket ve dinlenmenin doğru uygulanmasıdır. Dördüncüsü, çok fazla uyuma ya da aşırı uykusuzluğa karşı bedenin korunmasıdır. Beşincisi, özsuların akıcı hale getirilmesi ve saklanacak şekilde hazırlanmasıdır. Altıncısı, sevgi, öfke, korku ve nefret konusunda ölçülü davranmak suretiyle insan kişiliğinin doğru bir şekilde

* Dicle Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Kimya Bölümü, DİYARBAKIR.

eğitilmesidir. Bu türden doğru denge durumunda sağlık, koruma altındadır. Ve bu altı konunun doğru denge halinden uzaklaşması, hastalık şeklinde sonuçlanır, çünkü yüceler yücesi Allah, bunu böyle kılar. Bu türlerin herbirinin de birkaç çeşidi vardır ki bunların çoğu da önemlidir, Allah izin verirse bunların herbirinin doğası konusunda bilgi vereceğiz. Ayrıca onların herbirinin, doğalarına ve olgunluklarına göre nasıl seçilmeleri gerektiğini açıklayacağız. Ve herbirini, yukarıda belirtilen şemaya göre ayıracağız; çünkü bilgili insanlarda birbirine zıt olan pekçok sözel bilgi ve kitabî bilgiye sıkça rastlanması, izleyenleri çoğu zaman oldukça şaşırtmaktadır. Öte yandan insanlar, bilimlerden etkin bir yardım beklemekte, ama kanıtlar ya da tanımlar beklememektedir. Bu nedenle bu kitaptaki amacımız, uzun uzadıya dile getirilmiş olan anlatımları kısaltmak ve çeşitli bilgileri birbiriyle karşılaştırmaktır. Ama başka bir amacımız da, gerçekliği dile getiren öncellerimizin ilettikleri çeşitli önerileri saptırmamaktır. Söylenmiş sözlerin değerini sağlamlaştırmak üzere bu kitapta, onların düzenlemiş oldukları görüşlerden, akla gelen sorulara kısa yanıtlardan ve kanıtların ileri sürülmesinden başka birşey, tarafımızdan saptanmamıştır. Yorumlamaya bağlı olarak düşünceleri farklılaşan insanları izleme niyetinde de değiliz. Bu nedenle, aklımızı doğruya sevkmesi için Allah'a yakarız; çünkü insan doğası, kendi başına yanıldan hemen hemen hiç korunamaz ve tüm açıklamalarımız, kararlaştırdığımız iyi dilekelerimizi gösterebilir; onun içindir ki yüce Allah bizi güçlü kilsin ve onun hoşnutluğuna uygun düşecek şekilde kolaylık versin“.

Metnin Kökeni

İbni Butlan'ın (ölm. 1064) *Takvim es-Sıhha* adlı elyazma eseri, makrobiyotik (özellikle bitkisel besinler kullanarak yaşamı uzatma sanatı) ile ilgilidir. Bu eser Arapça 9 nüshası ile günümüze aktarılmıştır. Latince çevirmeni bilinmemekte ve Latince'de 17 nüshası bulunmaktadır. Latince'ye aktarılması, olasılıkla Sicilya Kralı Manfred'in Palermo'daki sarayında (1254-1266) gerçekleşmiştir. Özgün Arapça eser, resimsiz bir metindir.

Viyana'daki Avusturya Ulusal Kitaplığı'nda Cor.ser.nov.2644'de kayıtlı elyazmasının başlığı *Tacuinum sanitatis in medicina* (Tıbbî Sorunlarla İlgili Sağlık Elkitabı) şeklindedir. Arapça özgün eserin kısaltılmış bu Latince çevirisinde toplam 206 minyatür bulunmaktadır. Olasılıkla Verona'lı Cerruti ailesinin bir üyesinin isteği üzerine hazırlanmıştır ve *Cerruti Ev Kitabı* diye bilinmektedir. Resimler üzerinde konu başlıkları, altında ise birkaç satır halinde açıklamalar yer almaktadır.

Arapça özgün eserin adında yer alan Takvim, ,çizelgesel bakış', es-Sıhha ise ,sağlık' anlamındadır. Takvim sözcüğü, Latince'ye Tacuinum şeklinde geçmiştir.

Eserde işlenen konular ağaç ve meyvalar, çiçekler, baharatlar, tahıllar, kuş yumurtaları, evcil ve yabani kuşlar, çeşitli hayvanlar ve etleri, balıklar ve balıktan hazırlanan yiyecekler vb.dir. Yiyeceklerin dışında insan sağlığı ile ilgili olan güzel kokular, mevsimler, rüzgârlar, giysiler, evin bölümleri, spor uğraşları, tat alma; içki ve sohbetle ölçülülük ve aşırılık; uyuma ve uyanık kalmada ölçülülük ve aşırılık; heyecan, duyarlılık ve ruh hali gibi konularda işlenmiştir.

Eserin değişik Latince nüshalarında yazarın adı Elbochasim de baldach, Elluchasem elimithar, Albulkasem de baldach gibi değişik şekillerde geçmektedir. Bunlar yazarın tam adı olan Ebu'l Hasan el-Muhtar ibn'el-Hasan ibni Abdun ibni Sa'dun ibni Butlan'ın bozulmuş şekilleridir. İslam dünyasında kısaca İbni Butlan diye tanınır.

İbni Butlan, Bağdat'ta doğmuş, gençliğinde bir süre Halep'te hekimlik yaptıktan sonra 1047 yılında Mısır'a, oradan 1054'te Konstantinopolis'e, daha sonra da Antakya'ya gitmiştir. Halep'te bulunduğu sıralarda Hıristiyan olmuş görünmektedir. Ömrünün son yıllarını Antakya'da bir manastırda geçirmiş ve burada ele alınanla birlikte başkaca birkaç tıp eserini de burada yazmıştır.

Latince Nüshalar

Kitabın Latince çevirmeni Arapça bilmesine karşın bazı Arapça terimleri, çevirmeden, olduğu gibi koymuştur; çünkü İbni Butlan'ın yaşadığı dönemde Suriye'de bilinen bazı meyva ve yemekler, 13.yüzyıl Sicilya'sında henüz bilinmiyordu.

Latince nüshalar arasında Viyana elyazma nüshası (=V), Paris Ulusal Kitaplığı'ndaki elyazma nüsha (=P) ve Roma Biblioteca Casanatense'deki elyazma nüsha (=C), en iyi bilinenleridir. Bu Latince elyazmalarında resimler, metinden önce yer almaktadır. Tacuinum başlığı yalnızca V nüshasında, girişin birinci kısmında yer almaktadır. P nüshası, girişin birinci kısmını içermektedir. C nüshasında ise, V nüshasındaki Tacuinum sanitatis ifadesi yerine, Theatrum sanitatis başlığı yer almaktadır.

Resimli Latince nüshalar, resimsiz özgün metindeki bazı konuların dışarlanmasına ve yaklaşık olarak dörtte bir oranında kısalmasına yol açmıştır. Özgün metinde yer alan 280 konudan P ve V nüshaları 205 konu, C nüshası ise 207 konu içermektedir. P ve V'deki resim sayıları eşit ise de konular birebir aynı değildir. V ve C'deki konular bütünüyle birbirinin aynı ise de C'deki resim sayısının V'dekinden 2 fazla olması, V nüshasındaki 100. yaprağın Cotyus (cinsel ilişki)

konusunu işleme ve müstehcen sayılarak (sansür!) çıkarılıp atılmasından ileri gelmektedir. Her üç Latince nüsha metinleri de birbirinden farklıdır.

V nüshasının metin şeması şu noktaları içermektedir:

1) *Complexion* ya da ,doğası': Hipokrat'a göre her nesne, dört complexion'dan (ya da doğa'dan) birine aittir; kuru, nemli, sıcak, soğuk. Bunların herbirinin ayrıca üç ya da dört alt dereceye ait olma durumuna bağlı olarak insan doğası üzerine iyi ya da kötü etkide bulunacağı yorumu yapılmaktadır.

2) *Eluctio* ya da ,yeğlenen şekli'.

3) *lucamentum* ya da sağlığa getirdiği özel ,yararı'.

4) *Nocumentum* ya da sağlığa olan ,zararı'.

5) *Remotio nocumenti* ya da uygun bir karşı-madde ile bu ,zararın önlenmesi' (zarardan koruyucu önlem ya da zararı giderici önlem şeklinde).

6) *Quid generat* ya da adı geçen madde ile insan bedeninde neyin ,üretildiği'.

7) İnsanın doğasına, yaşına, mevsime ve coğrafi konuma göre bu maddelerin başarıyla kullanılabilmesi ,şifalı olduğu koşullar'.

P ve C nüshalarında 6. ve 7.maddeler yer almamaktadır.

Özgün metin, Doğu dünyasında oluştuğundan yazar, Orta Doğu'da (Bağdat, Halep, Antakya) geçerli olan oryantal yaşam alışkanlıklarını ve oranın çevresini sergilemiştir.

Latince çeviride bazı Arapça sözcükler, olasılıkla çevirmene tanıdık gelmediğinden, ya olduğu gibi Arapça verilmiş ya da Latince bir karşılıkla birlikte verilmiştir. Meyva, sebze, et, içki gibi betimlenen nesnelere büyük kısmı, İtalya'da da tanınmaktaydı. Bunların dışında eserde çok çeşitli turuncgiller ve hurma çeşitlerinde olduğu gibi daha sıcak iklimde yetişenler de vardır. Kitapta süt hayvanı olarak en başta koyun öngörülmekte olup bu hayvan Doğu'da çok yaygın ise de İtalya'da öyle değildir. Benzer şekilde, İtalya'da hiç ceylan bulunmamaktadır. Bu nedenle Latince çeviride ressam, ceylan resmini çizememiş, bunun yerine, zıplayan bir karaca resmetmiştir. İtalya'da deve de yetiştirilmemektedir. Deve, metinde ayrı bir konu olarak ele alınmışsa da ressam, mezbahaya götürülen hayvanlar arasında sığır dışında deveyi de resimlemiştir. Yine çeviride bazı meyvalar, yetiştirildiği kent ya da ülke adıyla nitelenmiştir: „Şam eriği“, „Sichem'in tatlı elması“, Pontus'un (Amasya) tatlı elması, „Semerkant'ın tatlı kavunu“ vb. gibi.

Bugün özellikle İtalya'da çok sevilen bazı yiyeceklerin hazırlanma biçimi, Latince metnin 14. yüzyıl ressamı tarafından, bugün de uygulanan şekliyle resimlenmiştir. Böyle konuların özgün kitapta yer alması, bu yiyeceklerin, İtalya'da Araplardan devralınmış olduğunu umdurmaktadır. Bunlar arasında,

Latince recocta adıyla yer alan ve günümüz İtalya'sında *ricotta* adı altında çok sevilen bir süt ürünü olan çökelek de vardır. İtalya'daki temel besin maddelerinden biri olan eriştinin (ya da makarnanın) hazırlanması da günümüzde evlerde hazırlanana tıpatıp benzer biçimde resimlenmiştir.

Metinde hemen her konuda sözü edilen coğrafî yönler, İbni Butlan'ın yaşadığı yere (Bağdat, Halep, Antakya) göre belirlenmelidir.

Resimli Elyazmaları Türünün Kökeni

Takvim es-Sıhha gibi resimsiz olup da mükemmel bir metinle yazılmış eserler olduğu gibi, resimli olup da hiç metin içermeyen ve yalnızca resim yazılarını içeren şifalı bitki elyazmaları da vardır. Ortaçağ'ın şifalı bitki kitapları geleneği, Antikçağ'dan gelir. 6. yüzyılda metinsiz bir resimli eser ile resimsiz bir metin kitabının birleştirilmesiyle resimli-metinli bir şifalı bitkiler kitabı oluşturulmuştur. İ.Ö. 1. yüzyılda mevcut olan ve alfabetik sırada düzenlenmiş bulunan bir şifalı bitkiler kitabına, Dioskorides'in (1. yüzyıl) *Materia medica'sından* bazı konular rasgele eklenmiş olup bu nedenle Ortaçağ'da Dioskorides'in ünlü eserinin özgün metni dışında böyle hazırlanmış karma şifalı bitkiler kitapları da bulunmaktaydı.

KAYNAKLAR

1) Das Hausbuch der Cerruti, Nach der Handschrift in der österreichischen Nationalbibliothek, Die bibliophilen Taschenbücher Nr.130, Harenberg Edition, Dortmund (1979).

2) H.Unger, Illuminierte Handschriften aus fünf Jahrhunderten in Faksimileausgaben, Text und Bild im Mittelalter, Ausstellung der Universitätsbibliothek Bamberg, Akademische Druck-u. Verlagsanstalt, Graz (1986).

ŞEKİLLER

ŞEKİL 1. Bağdat'lı Ebu'l Kâsım (İbni Butlan)

ŞEKİL 2. ARMUT

Doğası: 1. dereceden soğuk, 2. dereceden nemli.

Yeğlenen şekli: Kokulu olgun şekli.

Yararı: Zayıf bir mide için şifalı.

Zararı: Safra faaliyetlerine zarar verir.

Zararın önlenmesi: Kahvaltıdan sonra sarımsak yemek suretiyle.
Ürettiği: Çokça soğuk kan.
Şifalı olduğu koşullar: Soğukkanlı mizaçtaki genç kişilerde, yaz mevsiminde, güney bölgelerinde.

ŞEKİL 3. „BASILICUNI CURATUM“ (bir fesleğen türü)
Doğası: 1. dereceden sıcak, 2. dereceden kuru.
Yeğlenen şekli: Hoşa giden tadına göre.
Yararı: Beyne fazla kan gitmesi (yüksek tansiyon!) sorununu çözümler.
Zararı: Kafayı meşgul eder.
Zararın önlenmesi: Özel bir çıns çiçekle.
Ürettiği: Keskin kan (mizaç anlamına).
Şifalı olduğu koşullar: Soğukkanlı mizaçtaki insanlarda, yaşlılarda her zaman doğu bölgelerinde.

ŞEKİL 4. ADAMOTU KÖKÜ („FRUCTUS MANDRAGORE“)
[Buradaki resim, Dioskorides'ten beri bilinen bir sahneyi sergiler; burada zehirli adamotu köküne bir biçimde boynundan bağlı bulunan bir köpek, kökü yerinden sökmeye çabalarken sahibi tarafından çağırılıyor]
Doğası: 3. dereceden soğuk, 2. dereceden kuru.
Yeğlenen şekli: İri ve kokulu olanı.
Yararı: Koklandığında, şiddetli baş ağrılarına ve uykusuzluğa iyi gelir; fil hastalığına ve derideki kara renkli iltihaplara karşı yakı olarak kullanılır.
Zararı: Duyuların duyarlılığını köreltir.
Zararın önlenmesi: Duvar sarmaşığı ile.
Ürettiği: Yenmez.
Şifalı olduğu koşullar: Sıcakkanlı mizaçtaki insanlarda, gençlerde, yaz mevsiminde ve güney bölgelerinde.

ŞEKİL 5. TERYAK
Doğası: Sıcak ve kuru.
Yeğlenen şekli: On yaşın üzerindeki horozu zehirlenmeden kurtaranı.
Yararı: Zehirlere karşı ve ateşli ve üşüme veren hastalıklara karşı.
Zararı: On yaşın üzerindeki insanlarda uykusuzluğa yol açar.
Zararın önlenmesi: Örneğin arpa suyu gibi serinletici maddeler.
Şifalı olduğu koşullar: Soğukkanlı mizaçtaki insanlarda, yaşlılarda, kış mevsiminde, gerekli, olan her yerde olmak üzere soğuk bölgelerde.

ŞEKİL 6. ESKİ KAŞAR

Doğası: Soğuk ve kuru.

Yeğlenen şekli: Yağlı ve tadı yerinde olanı.

Yararı: Kızartıldığında akıntıyı durdurur.

Zararı: Böbreklere zarar verir ve onu tıkatarak taş üretir.

Zararın önlenmesi: İki öğün arasında yenecek olursa ya da gündüzleyin onun üzerine turp yenecek olursa, peynirin yol açtığı zararlar ortadan kalkar.

Ürettiği: Çok sayıda ve ağır besin maddeleri.

Şifalı olduğu koşullar: Sıcak ve nemli doğadaki insanlar, ağır işçiler ve gençlerde, kışın ve soğuk bölgelerde.

ŞEKİL 7. HOROZ

Doğası: 2. dereceden sıcak ve kuru.

Yeğlenen şekli: Ölçülü bir sesle öteni.

Yararı: Eğer horoz yaşlı ise sancıdan şikayeti olan insanlara iyi gelir, ama eti haşlanmış olmalıdır... Genç horozlar ise... beslenme amacına iyi gelir...

Tavuk ise:

Doğası ılımlı sıcak.

Yeğlenen şekli: Genç, iyi yemle beslenmiş olanı.

Yararı: Spermleri çoğaltır, beyin için ve temiz kan için iyidir...

ŞEKİL 8. KOÇ ETİ

Doğası: 2. dereceden sıcak ve nemli.

Yeğlenen şekli: Yağlı hayvanlar.

Yararı: Mideye iyi gelir.

Zararı: Ona karşı duyarlı olan insanlarda bulantıya yol açar.

Zararın önlenmesi: Acı ve keskin sularla.

Ürettiği: Hayvan cinsel olgunluğa yaklaşmış ya da çok genç olduğunda nemliliğe karşıt ve soğukkanlılığa eğilim sağlarsa da iyi besin maddelerince zengindir.

Şifalı olduğu koşullar: İlimli mizaca yakın insanlar için, gençler için, ilkbahar mevsiminde ve doğu bölgelerinde.

ŞEKİL 9. HAYVAN BEYNİ

Doğası: 2. dereceden soğuk ve nemli.

Yeğlenen şekli: Yetişkin iyi hayvandan olanı.

Yararı: Beyin maddesini artırır ve yağlandırır.

Zararı: Hazmı güçleştirir, bulantı yapar, çabuk bozulur.

Zararın önlenmesi: Neşeli olmak; tuz ile, pireotu ile, sıcak ve toz halindeki maddelerle terbiye etmek.

Ürettiği: Flegmatik ve ağdalı kan.

Şifalı olduğu koşullar: Sıcakkanlı mizaçtaki insanlar, genç insanlar, kış mevsiminde ve soğuk bölgelerde.

ŞEKİL 10. MÜZİK VE DANS

Doğası: Ayaklar ve tüm beden, müziğe tam uyacak şekilde hareket ettirilmeli.

Yeğlenen şekli: Müzik ile dans hareketleri uyum içinde olmalı.

Yararı: Güzel sestən zevk alırken, buna görme ve işitme duyularının da kısmen katılması.

Zararı: Notaya göre birlikte çalma eyleminden sapmalar, hoşlanmamaya yol açar.

Zararın önlenmesi: Ses ve hareket uyumunun sağlanması.

Uygun gelen koşullar: Pek çok mizaçtaki ve çocuklar dışındaki her yaşta insanlar için, tüm mevsimlerde ve her bölgede.